

Η βιοηθική και το βιοδίκαιο

Αντώνιος Μανιάτης

Ακαδημαϊκός Υπότροφος του Τμήματος Βιοϊατρικών Επιστημών και
Ιδρυματικός Υπεύθυνος για τη Ζάμπια (Erasmus+ Διεθνής Κινητικότητα)
του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής
E-mail: amaniatis@uniwa.gr

Δημήτριος Χανιώτης

Πρόεδρος του Τμήματος Βιοϊατρικών Επιστημών και
Διευθυντής του Εργαστηρίου Ανατομίας-Παθολογικής Ανατομίας και Φυσιολογίας –
Διατροφής, του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής E-mail: dchaniotis@uniwa.gr

Περίληψη

Η βιοηθική αποτελεί διεπιστημονική προσέγγιση για τη ζωή και διαιρείται σε βιοϊατρική ηθική, η οποία εξετάζει ζητήματα έναρξης, παράτασης και λήξης της ανθρώπινης ζωής, και σε περιβαλλοντική ηθική. Σε αυτόν τον κλάδο συμβάλλουν διάφορες επιστήμες, όπως εκείνη του δικαίου. Στη δεκαετία του 1990 σημειώθηκε η γένεση του βιοδικαίου, κατόπιν μίας προκαταρκτικής περιόδου που ξεκίνησε στη δεκαετία του 1960, κατά την οποία γεννήθηκε η βιοηθική στην τρέχουσα μορφή της. Το βιοδίκαιο συνιστά ένα νέο, αυτοτελή κλάδο του δικαίου, ο οποίος δεν έχει αποκτήσει σε τέτοιο σημείο αυτάρκεια για να μπορεί να θεωρηθεί και αυτόνομος. Υφίσταται προηγμένη ώσμωση μεταξύ βιοηθικής και βιοδικαίου, με την πρώτη να επιδρά θετικά στο δεύτερο, και επειδή αποτελεί μία πιο αναγνωρίσιμη έννοια και δεδομένου ότι ορισμένα κείμενά της στο πλαίσιο εννόμων τάξεων αποτελούν δευτερογενείς πηγές του δικαίου. Εξάλλου, το βιοδίκαιο μοιάζει με τον αυτόνομο κλάδο του εργατικού δικαίου, ιδίως γιατί και οι δύο αυτοί ανθρωποκεντρικοί κλάδοι εμφορούνται από την αρχή της προστασίας του αδυνάτου, με έμφαση στην παιδοκεντρική προσέγγιση, ενώ πρόσφατα η θεωρία του βιοδικαίου έχει πραγματοποιήσει άνοιγμα στην τεχνητή νοημοσύνη.

Λέξεις-Κλειδιά: αυτόνομος κλάδος δικαίου, βιοδίκαιο, βιοηθική, εργατικό δίκαιο, ηθική

Εισαγωγή

Η βιοηθική ιδίως παλαιότερα προκαλούσε διάφορα θεμελιώδη ερωτήματα ως προς τη φύση της, όπως αν είναι εφαρμοσμένη ηθική ή νέα ηθική, επιστημονική πειθαρχία ή διεπιστημονική προσέγγιση¹. Ωστόσο έχει επικρατήσει η θεώρηση ότι αποτελεί διεπιστημονική μελέτη, στο πλαίσιο της οποίας ποικίλες επιστήμες προστίθενται στην ηθική, όπως η ιατρική και το δίκαιο².

Θα ήταν ενδιαφέρον να επιχειρηθεί μία εισαγωγή στη βιοηθική και σε ένα παρόμοιο φαινόμενο, το βιοδίκαιο. Η παρούσα μελέτη αρχικά εστιάζει σε γενικότερες έννοιες βασικής αναφοράς, όπως η ηθική και οι κανόνες δικαίου. Στη συνέχεια, προσεγγίζει την έννοια της βιοηθικής ως ενός ιδιαίτερου κλάδου του επιστητού.

Μετά επικεντρώνεται στο βιοδίκαιο, εστιάζοντας κυρίως στις επιμέρους εννοιολογικές του προσεγγίσεις. Πιο συγκεκριμένα, προβαίνει σε μία επιτομή των διαφορετικών αντιλήψεων για το ποιόν του βιοδικαίου έναντι της βιοηθικής και αναφέρεται στα ουσιώδη χαρακτηριστικά του. Κατόπιν των σχετικών αποσαφηνίσεων, υπεισέρχεται στο ζήτημα αν το βιοδίκαιο συνιστά έναν επιστημονικά ανεξάρτητο (αυτόνομο) κλάδο του δικαίου έναντι των λοιπών κλάδων. Τέλος, η προσέγγιση της ταυτότητας του βιοδικαίου συμπληρώνεται με σύγκρισή του με το εργατικό δίκαιο.

I. Ηθική και δίκαιο

Θεωρείται ως ευκαταίο το δίκαιο να μην παραβιάζει την επικρατούσα κοινωνική ηθική³. Το δίκαιο έχει ως βασική του λειτουργία να καθοδηγεί τη συμπεριφορά, υποδεικνύοντας στους ανθρώπους τι να πράττουν και τι να μην πράττουν, υπό τύπον απαγορεύσεων και επιταγών⁴. Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους κανόνες της ηθικής δεν συνίστανται σε οδηγίες για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Η ηθική δεν υποδεικνύει ευθέως τι τα άτομα πρέπει να κάνουν και τι όχι. Πρωτευόντως θέτει πρότυπα μέσω των οποίων οι άνθρωποι μπορούν να αποτιμήσουν μία συμπεριφορά ως «καλή», «όχι τόσο

¹ Βλ. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 185.

² C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 67.

³ J. Hage, *I. Foundations*, in J. Hage, B. Akkermans (Eds), *Introduction to Law*, Springer International Publishing Switzerland, 2014, p. 3.

⁴ Α. Μανιάτης, *Δίκαιο και ηθική κατά τη Φιλοσοφία του Δικαίου*, Φιλοσοφείν: επιστήμη, εύνοια, παρηρησία, Ιούνιος 2020 (22), σσ. 224-225.

καλή» ή απλώς «κακή». Το καλό και το κακό διαβαθμίζονται: καλύτερο ή χειρότερο. Αντίθετα, τη βιοηθική δεν την ενδιαφέρει άμεσα η έρευνα του καλού και του κακού, όπως δηλαδή συμβαίνει με την ηθική, αλλά την αφορά τόσο η αφηρημένη κριτική θεώρηση για το μέλλον της ανθρωπότητας σε σχέση με τις εξελίξεις της επιστήμης και της τεχνολογίας όσο και η ανάπτυξη δημόσιου επιστημονικού διαλόγου για τα συγκεκριμένα θέματα⁵. Εξάλλου, από τη σκοπιά του δικαίου, μία ιδιαίτερη πράξη υποτίθεται ότι είναι είτε επιτρεπτή είτε όχι, χωρίς να αναγνωρίζονται καταρχάς γκρίζες περιοχές όπως αναγνωρίζονται από την ηθική.

Όμως, μία βαθύτερη ανάλυση αναδεικνύει την ύπαρξη τέτοιων περιοχών, όσο και αν αυτό το φαινόμενο μπορεί να είναι περιορισμένης έκτασης. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο της κλασικής τριάδας των φαινομένων φορολογικής αποκλιμάκωσης «φοροελάφρυνση, φοροαποφυγή, φοροδιαφυγή», η φοροαποφυγή αποτελεί παραδοσιακά κάτι ενδιάμεσο μεταξύ της νομοθετικής πολιτικής για φοροελάφρυνση και του αδικήματος της φοροδιαφυγής⁶. Πρόκειται για μια πρακτική των φορολογουμένων με την ενδεχόμενη καθοριστική συμβολή δικηγόρων και κυρίως λογιστών φοροτεχνικών η οποία συνιστά ένα ζήτημα ενδιάμεσης διαβάθμισης, κυρίως ηθικά αλλά και νομικά, και ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο. Εξάλλου, η θεωρία διαβλέπει γκρίζες ζώνες και σε άλλα θεματικά πεδία, όπως το δίκαιο της δημόσιας υγείας, η φύση του οποίου υπόκειται σε συνεχείς μεταμορφώσεις και σε κυμαινόμενο βαθμό ανοχής⁷.

Ένας τρόπος για να αποδειχθεί η διαφορά μεταξύ δικαίου και ηθικής συνίσταται στην ανάδειξη του ανήθικου χαρακτήρα ενός νόμου, όπως οι νόμοι οι οποίοι επέτρεπαν τη δουλεία στις Νότιες Πολιτείες των Η.Π.Α. ή εκείνοι οι οποίοι επέβαλαν το καθεστώς του φυλετικού χωρισμού στη Νότιο Αφρική, κατά τη διάρκεια της εποχής του απαρτχάιντ⁸. Ωστόσο, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τι θεωρείται από μία κοινωνία ως ηθικό ή ανήθικο είναι ιστορικά μεταβαλλόμενο.

⁵ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 186-187.

⁶ Α. Μανιάτης, *Δίκαιο και ηθική κατά τη Φιλοσοφία του Δικαίου*, Φιλοσοφείν: επιστήμη, εύνοια, παρηρησία, Ιούνιος 2020 (22), σ. 225.

⁷ Βλ. Τ. Γκαράνη-Παπαδάτου, Β. Βελονάκη, 27. *Δημόσια Υγεία και Βιοηθική: η περίπτωση της δημοσιοποίησης προσωπικών στοιχείων ορθοθετικών γυναικών*, Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη, Φ. Παναγοπούλου-Κουντατζή, *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική. Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος*, Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης Broken Hill Publishers Ltd, 2014, σ. 395.

⁸ P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Bioworld and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. vii.

Το χαρακτηριστικό κάθε νομικής ρύθμισης είναι ότι αυτή ενδιαφέρεται να διαμορφώσει την κοινωνική, δηλαδή κατά βάση την εξωτερική, συμπεριφορά και όχι τις προσωπικές ηθικές πεποιθήσεις των αποδεκτών της⁹. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ηθική εν γένει είναι αδιάφορη για το δίκαιο, σημαίνει απλώς ότι το δίκαιο υιοθετεί μόνον εκείνο το αναγκαίο minimum ηθικών παραδοχών που εξασφαλίζει την κοινωνική συμβίωση.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στο χρονικό διάστημα περίπου των δύο τελευταίων αιώνων διαπιστώνονται ορισμένες «σταθερές» στα νομικά συστήματα, που τα οδηγούν σε κάποια ομοιογένεια, άγνωστη σε παλαιότερες εποχές, όπως ιδίως είναι οι αρχές της δημοκρατίας, της διάκρισης των κρατικών λειτουργιών, της λογοδοσίας των δημοσίων οργάνων, της επίλυσης των διαφορών μέσω ενός ανεξάρτητου θεσμού δικαιοσύνης¹⁰. Στο πλαίσιο όμως αυτής της ιστορικής ανάλυσης του δικαίου, θεωρείται ότι κυριότερες σταθερές, τουλάχιστον όσον αφορά τη σημασία της υπόστασης και της θέσης του ατόμου στην κοινωνία ιδιαίτερα έναντι του Κράτους, είναι αυτές που κατοχυρώνουν το σεβασμό της ανθρώπινης αξίας, την ισότητα απέναντι στο νόμο (αρχή της ισοπολιτείας) και γενικότερα τα θεμελιώδη δικαιώματα. Τα δικαιώματα αυτά περιστρέφονται όχι μόνον γύρω από το γενικό άξονα της ισότητας αλλά και γύρω από τη θεμελιώδη αρχή της ελευθερίας του προσώπου, με τη συνακόλουθη ολοσχερή κατάργηση της δουλείας. Η συζήτηση αυτή ανάγεται στο κίνημα του συνταγματισμού, το οποίο σήμερα δεν αφορά μόνον τις τρεις παραδοσιακές πολιτειακές εξουσίες (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) αλλά κάθε μορφή εξουσίας, συμπεριλαμβανομένης και της επιστημονικής¹¹.

Εξάλλου, στην τρέχουσα εποχή, της παγκοσμιοποίησης, έχει σημειωθεί και η τάση διαμόρφωσης μίας παγκόσμιας ηθικής, αρχής γενομένης το 1993¹². Τότε έλαβαν χώρα γεγονότα που συνέβαλαν σε μία κοινή ηθική, δηλαδή το «Παγκόσμιο Συνέδριο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα», των Ηνωμένων Εθνών τον Ιούνιο στη Βιέννη, η «Βουλή των Θρησκειών του Κόσμου» τον Αύγουστο στο Σικάγο και η έκδοση της Παπικής Εγκυκλίου *Veritatis Splendor*, τον Οκτώβριο.

⁹ Τ. Βιδάλης, *Βιοηθική και δίκαιο: το πρόβλημα της ρύθμισης*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθiv. 2002, σ. 112.

¹⁰ Τ. Βιδάλης, *Βιοηθική και δίκαιο: το πρόβλημα της ρύθμισης*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθiv. 2002, σ. 113.

¹¹ C. Casonato, *The Essential Features of 21st Century Biolaw*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 80.

¹² Α. Μανιάτης, *Παγκόσμια βιοηθική*, Qualex, 2021.

II. Η βιοηθική

Η βιοηθική δεν αποτελεί ένα φαινόμενο κατά τρόπο αναντίρρητο ορισμένο, όπως έχει επισημανθεί. Σύμφωνα με έναν από τους πολλούς ορισμούς (όχι από τους πιο ευρείς), αποτελεί τη μελέτη των ηθικών θεμάτων τα οποία εγείρονται από τις εξελίξεις στις βιολογικές επιστήμες και στις επιστήμες της υγείας¹³.

Αναδύθηκε ως ένα πεδίο μελέτης στη δεκαετία του 1960, όταν φιλόσοφοι, θεολόγοι και δικηγόροι άρχισαν να επιδεικνύουν ενδιαφέρον σε αυτό το οποίο μέχρι τότε είχε θεωρηθεί ως «ιατρική ηθική» και έτσι είχε αφιεθεί στους ιατρούς¹⁴. Η ιατρική ηθική είναι ένα παραδοσιακό φαινόμενο, το οποίο υπήρχε ακόμη και πριν από τον όρκο του Ιπποκράτη και ορολογικά εμφανίζεται με το έργο «Medical Ethics» του Thomas Percival (1803). Βασική ρωγμή σε αυτό το σύστημα αυτοπεριορισμού αποτελεί η καταδικαστική απόφαση του δικαστηρίου της Νυρεμβέργης (1947) των ιατρών ναζί, επειδή μεταχειρίστηκαν ως πειραματόζωα τους έγκλειστους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης¹⁵. Η απόφαση αυτή έθεσε για πρώτη φορά την αρχή της ενήμερης συναίνεσης, η οποία είναι βασική για τη συμμετοχή των προσώπων σε οποιαδήποτε έρευνα¹⁶.

Σε αντιδιαστολή με το παρόμοιο φαινόμενο των κανόνων της ιατρικής ηθικής, η βιοηθική είναι όψιμος φιλοσοφικός κλάδος με πρόωρη ίσως ανάπτυξη¹⁷. Μία άλλη προσέγγιση θέλει από τους Potter και Hellegger να μην έλαβε χώρα η γέννηση της βιοηθικής αλλά η αναγέννησή της. Αυτή αναδεικνύει έτσι τις πρώτες σχετικές θεωρητικές ενασχολήσεις, οι οποίες εμφανίστηκαν στο πρώτο τέταρτο του εικοστού αιώνα, με τη γένεση της γερμανικής διπλής λέξης (με τη χρήση ενωτικού ανάμεσα στις δύο λεκτικές συνιστώσες) «Bio-Ethik». Πατέρας του νεολογισμού υπήρξε ο Fritz Jahr, προτεστάντης πάστορας, ο οποίος το 1927 δημοσίευσε το άρθρο «Βιο-ηθική: μία ανασκόπηση σχετικά με τις ηθικές σχέσεις του ανθρώπου με τα ζώα και τα φυτά»¹⁸.

¹³ P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Bioworld and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. viii.

¹⁴ P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Bioworld and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. viii.

¹⁵ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 182.

¹⁶ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 182-183.

¹⁷ Μ. Δραγάνα-Μονάχου, *Ηθική και βιοηθική*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθιν. 2002, σ. 6.

¹⁸ F. Jahr, *Bio-Ethik : Eine Umschau über die ethischen Beziehungen des Menschen zu Tier und Pflanze*, Kosmos. Handweise für Naturfreunde, 24, 2-4.

Προκύπτει ένας σύνδεσμος ανάμεσα στη σύλληψη της βιοηθικής από τον Jahr και στην παραδοσιακή ευρωπαϊκή φιλοσοφία, η οποία κυριαρχούσε στην περίοδο του Μεσοπολέμου¹⁹.

Το νέο κύμα της βιοηθικής αναδύθηκε στη δεκαετία του 1960 ως ένα πεδίο ηθικής ανάλυσης²⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανάγκη της βιοηθικής, καίτοι όχι ο όρος, είχε ήδη επισημανθεί από το 1969, όταν ο φιλόσοφος Daniel Callahan Willard και ο ψυχίατρος Willard Gayling συγκρότησαν μια ομάδα επιστημόνων, ερευνητών και φιλοσόφων που είχαν δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις βιοϊατρικές επιστήμες, κίνηση που οδήγησε στην ίδρυση του «Ινστιτούτου της Κοινωνίας, της Ηθικής και των Επιστημών της Ζωής», του περίφημου αργότερα Hastings Center²¹.

Πρώτος έπλασε τον όρο «bioethics» το 1970 ο προαναφερθείς καρκιнологός Van Rensselaer Potter, σε άρθρο του με το χαρακτηριστικό τίτλο «Βιοηθική: η επιστήμη της επιβίωσης» και τον σημασιοδότησε πληρέστερα τον επόμενο χρόνο με το βιβλίο του «Βιοηθική: Γέφυρα προς το μέλλον»²². Η βιοηθική φαίνεται αρχικά να είχε ευρύτερη σημασία από αυτή που συνήθως της αποδίδεται σήμερα. Ειδικότερα, στα έργα αυτά τονιζόταν η ανάγκη μιας ηθικής « που θα ενσωμάτωνε τις υποχρεώσεις μας όχι μόνο απέναντι στα άλλα ανθρώπινα όντα αλλά στη βιόσφαιρα στο σύνολό της», με το πνεύμα περισσότερο μίας οικο-ηθικής παρά μίας βιοηθικής στη στενή έννοια ως μελέτης των προβλημάτων που προκύπτουν από τη βιοτεχνολογία και την ιατρική²³. Ο όρος «βιοηθική» υιοθετήθηκε άμεσα από πολλούς συγγραφείς στις ΗΠΑ ενώ ο προμνημονευθείς A. Hellegers, Ολλανδός γυναικολόγος ο οποίος ίδρυσε το Kennedy Institute of Ethics (1971) και συνεργάστηκε άμεσα με τον καθολικό θεολόγο R. McCormick, αποδέχθηκε τον όρο αυτό, περιορίζοντας ωστόσο την ευρεία έννοια του ορισμού του Potter στα θέματα του βιοϊατρικού πεδίου και χαρακτηρίζοντας τη

¹⁹ N. S. Lima and J. J. Michel Fariña, *Fritz Jahr's bioethical concept and its influence in Latin America: an approach from aesthetics*, JAHN, Vol. 2, No. 4, 2011, p. 566.

²⁰ D. Borrillo, *Bioéthique*, Dalloz, 2011, p. 1.

²¹ Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *Ηθική και βιοηθική*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθιν. 2002, σ. 9.

²² Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *Ηθική και βιοηθική*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθιν. 2002, σ. 8.

²³ Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *Ηθική και βιοηθική*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθιν. 2002, σ. 9

βιοηθική ως εφαρμοσμένη ηθική²⁴. Επίσης, οι πρωτοπόροι Callahan και Gaylin έκαναν χρήση αυτού του όρου, κατανοώντας τη βιοηθική ως κλάδο της ηθικής φιλοσοφίας και συνεισέφεραν στην ενσωμάτωσή του στο ταξινομητικό σύστημα της βιβλιοθήκης του Κογκρέσου (1974)²⁵.

Η σύγχρονη βιοηθική διαιρείται στη βιοϊατρική ηθική, η οποία εξετάζει τα ζητήματα που αφορούν τη διαχείριση της ζωής (αρχή, παράταση και τέλος) του ανθρώπου κυρίως στο πεδίο της ιατρικής, και στην περιβαλλοντική ηθική. Η δεύτερη κατηγορία εστιάζει στον τρόπο διαχείρισης της ζωής όλων των άλλων έμβιων οργανισμών πλην του ανθρώπου και των μικροοργανισμών, προκειμένου είτε για διάφορες εφαρμογές, όπως η παραγωγή τροφίμων, καυσίμων ή η διατήρηση των οικοσυστημάτων και της βιοποικιλότητας, είτε για τη διεξαγωγή βιολογικών ερευνών.

Στο πλαίσιο της βιοϊατρικής ηθικής δεσπόζει το βιβλίο των Beauchamp και Childress «Αρχές της Βιοϊατρικής Ηθικής», του οποίου η πρώτη έκδοση παραδόθηκε για τύπωση στα τέλη του 1977. Πρόκειται για ένα έργο στο οποίο προτείνεται μία «α-θεωρητική» βιοηθική και εισήχθη η έννοια των αρχών (αλλά και των κανόνων)²⁶. Οι τέσσερις οικουμενικές ηθικές αρχές της βιοηθικής, οι οποίες αναδείχθηκαν από τους δύο μελετητές, δεν έχουν ιεραρχική δομή, επομένως καμία δεν υπερτερεί κάποιας άλλης. Συνίστανται στο σεβασμό της αυτονομίας των προσώπων, στη μη πρόκληση βλάβης (αρχή η οποία απαιτεί τη μη πρόκληση βλάβης στους άλλους), στην ευεργεσία ή αγαθοεργία (ένα σύνολο αρχών το οποίο απαιτεί αφενός τον περιορισμό και την πρόληψη της βλάβης και αφετέρου την παροχή αγαθών στους άλλους και την εξισορρόπηση οφελών, επιβαρύνσεων και κινδύνων) και στη δικαιοσύνη (ένα σύνολο αρχών που απαιτούν έντιμη κατανομή των οφελών και των επιβαρύνσεων μεταξύ όλων των επηρεαζόμενων μερών)²⁷. ‘Έτσι αναπτύχθηκε το έντονο μέχρι σήμερα ρεύμα

²⁴ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 184.

²⁵ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 184.

²⁶ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 184.

²⁷ T. Beauchamp, *A Defense of Universal Principles in Biomedical Ethics*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biowlaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 6.

των αρχών, γνωστό με τον όρο «principlism», ο οποίος είναι νεολογισμός που σχηματίστηκε από τους Danner Clouser και Bernard Gert²⁸.

Το πεδίο της βιοηθικής τελεί υπό την επήρεια δύο αντιτιθέμενων λογικών, οι οποίες με βάση τη θεωρία του Βέμπερ αποκαλούνται «ηθική της ευθύνης» και «ηθική των πεποιθήσεων»²⁹. Η πρώτη αναγνωρίζει ότι το άτομο υπέχει ευθύνη για τις πράξεις του, στο μέτρο που θα μπορούσε να προβλέψει τα αποτελέσματά τους. Επομένως, οι ενδιαφερόμενοι θεωρούνται υπεύθυνοι των επιλογών τους και η νομοθεσία δεν πρέπει να επεμβαίνει παρά μόνον κατ' εξαίρεση, όταν η συμπεριφορά τους βλάπτει έναν τρίτο. Με βάση τις αρχές της αυτονομίας της ιδιωτικής βουλήσεως και της μη πρόκλησης βλάβης, οι τυχόν απαγορεύσεις που επιβάλλονται στην ιδιωτική δραστηριότητα προκύπτουν πάντοτε ως το αποτέλεσμα μίας δημοκρατικής διαδικασίας λήψης απόφασης, θεμελιωμένης σε ορθολογικά επιχειρήματα. Εξάλλου, η δεύτερη σχολή σκέψης στηρίζεται σε αρχές αναλλοίωτες στο χρόνο, οι οποίες προέρχονται κατά βάση από τις θρησκείες. Για παράδειγμα, η χριστιανική θεώρηση του ανθρώπινου όντος ως ιερού στηρίζει την απαγόρευση διαφόρων πρακτικών, όπως η άμβλωση και η ευθανασία.

Εξάλλου, αν η ανθρωπότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης εμφανίζει τάση ενοποίησης της κοινωνικής ηθικής όπως έχει επισημανθεί, έχει πρόσφατα προκύψει και η παγκόσμια βιοηθική. Πράγματι, ιδίως αν ληφθεί υπόψη η Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, μπορεί να θεωρηθεί ότι σε μεγάλο βαθμό έχει πρόσφατα διαμορφωθεί μία παγκόσμια βιοηθική (global bioethics), η οποία είναι μία οικουμενική βιοηθική που περιλαμβάνει κοινές ηθικές αρχές και αξίες και αποσκοπεί στην από κοινού ηθική αξιολόγηση των βιοηθικών ζητημάτων και πολιτική τους διευθέτηση³⁰. Η Διακήρυξη αυτή είναι ένα μη νομικά δεσμευτικό κείμενο της ΟΥΝΕΣΚΟ, του Οκτωβρίου 2005, το οποίο ενθαρρύνει τα κράτη να θεσπίσουν σχετικούς κανόνες δικαίου, επομένως και αυθεντικούς νομικούς κανόνες στο πεδίο του βιοδικαίου.

²⁸ T. Beauchamp, *A Defense of Universal Principles in Biomedical Ethics*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biowlaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 3.

²⁹ Α. Μανιάτης, *Βιοηθική και δίκαιο*, Πεμπτουσία, 11 Ιανουαρίου 2021, σ. 4.

³⁰ Α. Μανιάτης, *Βιοηθική και δίκαιο*, Πεμπτουσία, 11 Ιανουαρίου 2021, σ. 8.

III. Έννοια και χαρακτηριστικά του βιοδικαίου

Δεν φαίνεται καταρχάς εύκολο να δοθεί επακριβής ορισμός για το βιοδίκαιο. Είναι εύγλωττη η παρατήρηση ότι όπως η βιοηθική δεν συμπίπτει με την ετυμολογική της σημασία «ηθική της ζωής», έτσι και η έκφραση «βιοδίκαιο» δεν είναι ισοδύναμη με το «δίκαιο της ζωής»³¹. Ωστόσο, το βιοδίκαιο μπορεί να οριστεί, κατά παράλληλο τρόπο με τη βιοηθική, ως η μελέτη του πώς το δίκαιο πρέπει να ανταποκρίνεται στις εξελίξεις στις επιστήμες τις βιολογικές και της υγείας οι οποίες εγείρουν τα ζητήματα που συνιστούν το πεδίο της βιοηθικής³². Δεν εστιάζει μόνο στους ανθρώπους, αν και έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης αν αυτό θα έπρεπε να αναφέρεται μόνον σε αυτούς και όχι και στις ευρύτερες μορφές ζωής³³. Αφορά τους έμβιους οργανισμούς, περιλαμβάνοντας κάθε έμβια ύλη στον πλανήτη (ζώα και φυτά, ιδίως ανθρώπινη ύπαρξη), τα οικοσυστήματά της και την εξέλιξή της³⁴.

Ο αγγλικός όρος «biolaw» είναι αβέβαιης προελεύσεως αλλά τείνει να εμφανίζεται παράλληλα με την έκφραση «βιοηθική», αν όχι να την υποκαθιστά³⁵. Χρησιμοποιείται στην αμερικανική βιβλιογραφία από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και έχει εδραιωθεί διαμέσου της γλωσσικής του προσαρμογής στις λατινογενείς γλώσσες και στα γερμανικά³⁶. Αυτό ισχύει και όσον αφορά την ελληνική γλώσσα, με την ανάδυση του αντίστοιχου νεολογισμού «βιοδίκαιο». Στην Ελλάδα έχουν επίσης καταγραφεί οι όροι «βιονομοθεσία», ως προς τους ειδικούς νόμους για την ΙΥΑ, και «βιονομία», η οποία ορίζεται ως ένας νέος αυτόνομος κλάδος δικαίου που έχει επίκεντρο το «πρόσωπο», όπως η έννοια αυτή θεμελιώνεται στη θεολογική άποψη της ορθόδοξης

³¹ L. Palazzani, *Biolaw*, in: H. ten Have (Editor), *Encyclopedia of Global Bioethics*, Springer, Cham, 2014, p. 1.

³² P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. viii.

³³ C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 61.

³⁴ C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 61.

³⁵ Πρβλ. L. Palazzani, *Biolaw*, in: H. ten Have (Editor), *Encyclopedia of Global Bioethics*, Springer, Cham, 2014, p. 1.

³⁶ C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 61.

πατερικής διδασκαλίας³⁷. Ωστόσο, κάτι τέτοιο φαίνεται κατ' αρχάς μάλλον προβληματικό, τουλάχιστον από την άποψη ότι ο όρος «βιονομία» στα ελληνικά αποτελεί λόγιο ενδογενές δάνειο από την αγγλική λέξη «bionomics» και δηλώνει τη μελέτη των οργανισμών σε σχέση και με το περιβάλλον στο οποίο ζουν. Σύστοιχα, το επίθετο «βιονομικός» αναφέρεται στην οικολογική έννοια της βιονομίας, πλην όμως ο πειραματισμός στην ελληνική γλώσσα δεν σταμάτησε με τη νομική σημασία του όρου «βιονομία» αλλά έχει συνεχιστεί. Αυτό προκύπτει από την ανάδυση του νεολογισμού «Βιο-Νομικά» στο πλαίσιο του ονόματος « Bio-Juria Βιο-Νομικά » επιστημονικού περιοδικού σχετικού με τις σύγχρονες εξελίξεις στο χώρο του δικαίου, της ιατρικής, της τεχνολογίας και της βιοηθικής.

Η δεκαετία του 1980 ήταν κομβική για τη βιοηθική και λειτούργησε ως πρόδρομος του βιοδικαίου, ως κλάδου του δικαίου. Ειδικότερα, σε αυτήν κυρίως άρχισε να εμφανίζεται η τάση για επιτροπές ηθικής, κατά κανόνα κρατικές. Το αρχαιότερο όργανο αυτής της κατηγορίας σε ευρωπαϊκή πολιτεία είναι η «Εθνική Συμβουλευτική Επιτροπή Ηθικής για τις επιστήμες της ζωής και της υγείας». Ιδρύθηκε από τον Πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας Francois Mitterrand, στις 23 Φεβρουαρίου 1983 με το διάταγμα 83-132, μετά το συνέδριο για την έρευνα το οποίο έγινε σε συνέχεια της γέννησης της Amandine, του πρώτου παιδιού στη Γαλλία το οποίο συνελήφθη με γονιμοποίηση in vitro, το 1982.

Οι πολίτες φαίνεται ότι έχουν μετατοπιστεί από την επιθυμία απόκτησης παιδιού στον προγραμματισμό παιδιού με οποιοδήποτε κόστος, προσωπικό ή οικονομικό, χωρίς να πάρουν θέση στη λήψη των αποφάσεων σε επίπεδο δημοκρατικής κοινωνίας³⁸. Προέκυψε λοιπόν η θεσμοθέτηση επιτροπών σχετικών με τη βιοηθική, οι οποίες κατά κανόνα θα περιορίζονταν σε ένα γνωμοδοτικό ρόλο. Η μόδα των τεχνοκρατικών και πλουραλιστικών επιτροπών ηθικής έγινε τόσο έντονη που έχει πάρει διάφορες μορφές, κυρίως στο δημόσιο τομέα, συμπεριλαμβανομένης της παράλληλης παγκόσμιας σύγχρονης τάσης μεταρρύθμισης της Δημόσιας Διοίκησης, η οποία συνίσταται στις ανεξάρτητες (διοικητικές) αρχές. Για παράδειγμα, αν στην ελληνική έννομη τάξη με το Ν. 2667/1998 θεσπίστηκε μία «οιονεί ανεξάρτητη διοικητική αρχή» για τη βιοηθική, η

³⁷ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 189-190.

³⁸ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 177.

Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, προέκυψε και μία αυθεντική ανεξάρτητη διοικητική αρχή, η Εθνική Αρχή Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής (Ι.Υ.Α.), κατά το πρότυπο του πρώτου ομόλογου οργάνου, της βρετανικής «Human Fertility Embryology Authority». Ωστόσο, αρχής γενομένης το 2018, οπότε η ελληνική Εθνική Αρχή Ι.Υ.Α. έπαυσε να είναι ανεξάρτητη μοιάζοντας κατά τούτο με την ομόλογή της της Κυπριακής Δημοκρατίας, προκύπτει ένα φαινόμενο θεσμικής υποβάθμισης ανεξάρτητων αρχών³⁹. Αυτό το νέο κύμα μπορεί να παραλληλιστεί με το προηγούμενο της αντικατάστασης της Εθνικής Αρχής Καταπολέμησης της Νομιμοποίησης Εσόδων από Εγκληματικές Δραστηριότητες μία δεκαετία πριν και – σε απώτερη αναγωγή – με το πρώτο κύμα, το οποίο έλαβε χώρα στη δεκαετία του 1990⁴⁰.

Μετά την κλωνοποίηση το 1996 της προβατίνας Dolly, του πρώτου θηλαστικού ζώου που κλωνοποιήθηκε με μεταφορά από κύτταρο ενήλικο σε ωάριο, την ανακοίνωση, μολονότι ανεπιβεβαίωτη, της γέννησης δύο παιδιών κλώνων, ως αποτέλεσμα της δραστηριότητας της αίρεσης Rael και την πρόταση, το 2001, των Zavos και Antinori να κλωνοποιήσουν ανθρώπους για αναπαραγωγή, παρατηρείται μία γενική κινητοποίηση για παραγωγή κανόνων δικαίου σε διεθνές επίπεδο και σε εθνικό⁴¹. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης υπογράφηκαν η Σύμβαση για τη Βιοϊατρική και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου το 1997, γνωστή ως Σύμβαση του Οβιέδο, η οποία αποτελεί το πρώτο στην ιστορία νομικά δεσμευτικό διεθνές εργαλείο σε θέματα βιοηθικής, και τα πρόσθετα πρωτόκολλα, για την απαγόρευση της κλωνοποίησης το 1998, για τις μεταμοσχεύσεις ιστών και οργάνων το 2002 και για τη βιοϊατρική έρευνα το 2005. Παρόμοια, υιοθετήθηκαν μεταξύ άλλων και παγκόσμιες διακηρύξεις, όπως η Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για την ανθρώπινη κλωνοποίηση, του Μαρτίου 2005, και εκείνες της ΟΥΝΕΣΚΟ για το Ανθρώπινο Γονιδίωμα και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (1997), για τα Γενετικά Δεδομένα (2003) και η προαναφερθείσα για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (2005).

³⁹ Α. Μανιάτης, *Παγκόσμια βιοηθική και επιτροπές ηθικής*, Digesta, 2020.

⁴⁰ Βλ. Α. Μανιάτης, *Δίκαιο Τηλεπικοινωνιών*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2005, σ. 87.

⁴¹ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 188.

Ωστόσο, έχει αποβεί πολιτικά δύσκολο διεθνώς, ιδιαίτερα σε παγκόσμιο επίπεδο, να υπάρξει συναίνεση έτσι ώστε να θεσπιστούν κατά νομική ακριβολογία κανόνες δικαίου, με αποτέλεσμα μεταξύ άλλων να προκύπτουν υποκατάστατα, όπως διακηρύξεις. Για παράδειγμα, η Διακήρυξη κατά της ανθρωπίνης κλωνοποίησης κάθε τύπου υπερψηφίστηκε κατά πλειοψηφία, από μία έντονα διαιρεμένη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών και έτσι δόθηκε τέλος και στο σχέδιο υιοθέτησης μίας οικουμενικής νομικής απαγόρευσης. Παρόμοιες παρατηρήσεις αρμόζουν, τηρουμένων των αναλογιών, για τη Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα καθώς απαλείφθηκε η αναφορά στην αρχή της προφύλαξης. Ειδικότερα, οι εκπρόσωποι των κρατών μελών αφαίρεσαν από την τελική μορφή αυτού του κειμένου την πρόβλεψη της προφύλαξης ως ενός εργαλείου διαχείρισης κινδύνων για σκοπούς δημόσιας υγείας, η οποία είχε εισαχθεί από τους τεχνοκράτες⁴². Η προφύλαξη έχει συνδεθεί ιστορικά με τη συνδιάσκεψη του Asilomar για το Ανασυνδυασμένο DNA. Στο γεγονός αυτό, του Φεβρουαρίου 1975, συμμετείχαν 140 επαγγελματίες (κυρίως βιολόγοι αλλά επίσης δικηγόροι και ιατροί). Στο μεταξύ πολλοί επιστήμονες έχουν συμφωνήσει για την αναγκαιότητα της αρχής αυτής σχετικά με το περιβάλλον ενώ άλλοι έχουν προβληματιστεί σοβαρά για την εφαρμογή της στο δίκαιο της υγείας⁴³.

Παράλληλα, κατά την περίοδο της θέσπισης διεθνών κειμένων σχετικών με τη βιοηθική παρήχθησαν και απαγορεύσεις στις περισσότερες εθνικές έννομες τάξεις, ως προς την ανθρώπινη αναπαραγωγή με κλωνοποίηση ή τη δημιουργία χιμαιρών και υβριδίων ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η απαγόρευση έφθασε στο σημείο να περιλαμβάνει και τις έρευνες κλωνοποίησης με θεραπευτικό σκοπό⁴⁴.

Συνεπώς, το βιοδίκαιο αναδύθηκε περίπου στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το αργότερο με τη θέσπιση μίας δέσμης τριών νόμων για τη βιοηθική στη Γαλλία τον Ιούλιο 1994, οι οποίοι επικυρώθηκαν από το Συνταγματικό Συμβούλιο. Η Γαλλία γίνεται έτσι η πρώτη χώρα στον κόσμο η οποία διαθέτει ένα νομοθετικό οπλοστάσιο αρκετά εξαντλητικό ευρισκόμενο ανάμεσα στον «αγγλο-ισπανικό» φιλελευθερισμό

⁴² R. Andorno, *Global bioethics at UNESCO: in defence of the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights*, Journal of Medical Ethics, 2007 Mar; 33(3), pp. 150-154.

⁴³ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 183.

⁴⁴ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 188-189.

και στο γερμανικό απαγορευτισμό⁴⁵. Μαζί με το νόμο 88-1138 της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1988 για την προστασία των προσώπων που προσφέρονται για βιοϊατρικές έρευνες, οι νόμοι του 1994 σχηματίζουν ένα εκτεταμένο σύνολο κανόνων για την προστασία του ανθρώπινου σώματος και άλλα θέματα⁴⁶. Το έδαφος για τη νομοθετική πρωτοβουλία των τριών νόμων της βιοηθικής είχε σε βάθος χρόνου προετοιμαστεί από την παρέμβαση της Εθνικής Συμβουλευτικής Επιτροπής Ηθικής για τις επιστήμες της ζωής και της υγείας.

Επισημαίνεται ότι η εναρκτήρια φάση του βιοδικαίου έχει ως κυριότερο καθοριστικό γεγονός την υιοθέτηση της σύμβασης του Οβιέδο, λόγω του περιφερειακού (ευρωπαϊκού) και δεσμευτικού της χαρακτήρα. Ορθά έχει παρατηρηθεί ότι σε εκείνη τη δεκαετία σημειώθηκε το πέρασμα από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο, καθώς και από διατάξεις ελαστικού δικαίου, δηλαδή ηπιού δικαίου (soft law) σε διατάξεις αυστηρού δικαίου, με την έννοια του αυθεντικού δικαίου (hard law), σε εθνικό και διεθνές επίπεδο⁴⁷. Εμβληματικό σημείο αποτέλεσε η νομοθετική απαγόρευση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης του ανθρώπου στο συγκριτικό δίκαιο⁴⁸. Ενώ οι επιστήμες του ανθρώπου έχουν πολυάριθμα παραδείγματα να προσκομίσουν σχετικά με την επινόηση θεσμών και τη λήψη κοινωνικών και νομικών μέτρων που έλαβαν οι κοινωνίες για να βελτιώσουν την ανθρώπινη κατάσταση, όπως προκειμένου για το διαχρονικό πρόβλημα φυσικής τεκνοποίησης, αυτό ίσως που είναι καινούργιο είναι η καλλιέργεια ενός κοινωνικού φαντασιακού για την έξοδο του ατόμου και την απελευθέρωσή του από τη «φύση» του, με παράδειγμα την αναπαραγωγική κλωνοποίηση⁴⁹.

Όμως, αυτό το οποίο θα μπορούσε να επισημανθεί όσον αφορά την ιστορική διεργασία ανάδυσης του βιοδικαίου είναι ότι αυτή η ανάδυση βασίζεται σε μία μακρόχρονη προεργασία. Εκτιμάται ότι από τη δεκαετία του 1960, στην οποία δεν είναι τυχαίο ότι σημειώθηκε η αναγέννηση της βιοηθικής, ξεκίνησε μία περίοδος

⁴⁵ D. Borrillo, *Bioéthique*, Dalloz, 2011, p. 19.

⁴⁶ Βλ. D. Borrillo, *Bioéthique*, Dalloz, 2011, pp. 19-20.

⁴⁷ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 171, 189, 193.

⁴⁸ Πρβλ. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 171, 189, 193.

⁴⁹ Βλ. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 192.

προκαταρκτική ή βραδείας κυοφορίας αυτού του κλάδου του δικαίου, του οποίου άλλωστε το όνομα εμφανίστηκε για πρώτη φορά τότε. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αποποινικοποίησης της άμβλωσης, με σχετικό νόμο, το 1967 στη Μεγάλη Βρετανία (στην οποία είχε υιοθετηθεί η πρακτική της δοκιμαστικής κατάργησης της θανατικής ποινής με νόμο, το 1965⁵⁰) και το 1975 στη Γαλλία, στην οποία ρόλο για τη μετέπειτα ανάδυση του βιοδικαίου έπαιξε η προαναφερθείσα επιτροπή βιοηθικής, η οποία εγκαινιάστηκε την ίδια περίοδο σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί. Κατά μία προσέγγιση, οι πρώτες πηγές του βιοδικαίου εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1980 στην Ευρώπη στο πλαίσιο της εργασίας του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, και συμπληρώθηκαν από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου και το κοινοτικό δίκαιο⁵¹. Ωστόσο, σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις δεν γινόταν λόγος για «βιοδίκαιο» αλλά αναγνωριζόταν η ανάγκη δημιουργίας ενός ειδικού νομικού πλαισίου, πέρα από το παραδοσιακό δίκαιο, για να ρυθμιστούν οι αναδυόμενες και αναπτυσσόμενες βιοϊατρικές πρακτικές⁵².

Μέχρι σήμερα το βιοδίκαιο έχει ακολουθήσει μία εξελικτική πορεία διαμόρφωσης του περιεχομένου του, υπό την επίδραση των δύο μεγάλων οικογενειών από εθνικά δίκαια, του κοινοδικαίου και του ηπειρωτικού ευρωπαϊκού δικαίου⁵³. Αυτά τα δύο συστήματα συγκλίνουν εν πολλοίς στα σχετικά ζητήματα και τροφοδοτούνται από τη μετατροπή των κανόνων της βιοηθικής σε θετικό δίκαιο, τις συμβολές της νομολογίας των δικαστηρίων και τις σχετικές πράξεις των εθνικών επιτροπών ηθικής και των αρμόδιων ανεξάρτητων διοικητικών αρχών.

⁵⁰ Βλ. Α. Μανιάτης, *Δίκαιο Μονάδων Υγείας και Πρόνοιας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2009, σ. 128.

⁵¹ E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 45.

⁵² E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 45.

⁵³ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 191.

Περίπου από το 2000 και μετά, έχουν προκύψει σε παγκόσμιο επίπεδο τρεις αντιλήψεις για το βιοδίκαιο ιδιαίτερα σε σύγκριση με τη βιοηθική, οι οποίες είναι οι εξής⁵⁴:

α. Εκνομικευμένη βιοηθική

Η θεώρηση η οποία υποστηρίζεται κυρίως από την αποκαλούμενη «Ευρωπαϊκή Σχολή» επισημαίνει ότι το βιοδίκαιο είναι εκνομικευμένη βιοηθική, η οποία χορηγεί ένα δεσμευτικό καθεστώς σε άλλους γενικούς εκ πρώτης όψεως κανόνες, διαφορετικού ονόματος, όπως είναι οι προαναφερθείσες αρχές της βιοϊατρικής ηθικής, των Beauchamp και Childress. Αυτή η αντίληψη θεωρεί ότι η νομική επιχειρηματολογία προϋποθέτει την ηθική επιχειρηματολογία σε όλες τις περιπτώσεις. Συνεπώς, το βιοδίκαιο θα αποτελούσε μία γέφυρα ανάμεσα στους δύο τύπους θεωρήσεων, περιλαμβάνοντας τις νομικές συγκρούσεις ως αξιολογικές διενέξεις ανάμεσα στα δικαιώματα των ατόμων και στα συλλογικά ή κοινωνικά συμφέροντα. Με αυτήν την έννοια, μπορεί να γίνει κατανοητό ως εφαρμογή αρχών και πρακτικών της βιοηθικής στο δίκαιο, με τις κυρώσεις οι οποίες είναι οικείες προς το δίκαιο. Αυτή η προσέγγιση ανασκευάζεται κυρίως με επιχειρήματα όπως ότι οι αρχές της βιοηθικής βαρύνονται με αοριστία και γενικότητα ενώ στο νομικό πεδίο του δικαίου προέχουν άλλες αρχές, με δεσμευτική φύση⁵⁵.

β. Υποτέλεια στη βιοηθική

Κατά τη θεώρηση η οποία έχει αποκληθεί μεσογειακή (διότι υποστηρίζεται κυρίως από Ισπανούς, Γάλλους και Ιταλούς ειδικούς του βιοδικαίου⁵⁶), το βιοδίκαιο είναι μία πειθαρχία υποτελής της βιοηθικής, και, έτσι, θα έπρεπε να γίνεται κατανοητό με βάση τη σχέση του με αυτήν. Συνεπώς, εμφανίζεται ως ένα εργαλείο εξέλιξης για τη βιοηθική. Ειδικότερα, πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο δεν αναδύεται νωρίτερα από τη δεκαετία του 1990 ως προς τη χρήση του και αποσκοπεί στην επέκταση του σκεπτικού της βιοηθικής για να συμπεριληφθούν οι κατάλληλοι κανόνες για την

⁵⁴ E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 42.

⁵⁵ E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 43.

⁵⁶ E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 42.

εξαναγκαστή εφαρμογή, δηλαδή οι κανόνες δικαίου οι οποίοι από τη φύση τους έχουν έναν υποχρεωτικό χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, μπορεί να θεωρηθεί ότι αυτό το σύστημα κανόνων και αρχών ρυθμίζει νομικά τη βιοηθική. Η θεώρηση αυτή εκτίθεται στην κριτική ότι οι δύο πειθαρχίες, βιοηθική και βιοδίκαιο, μολονότι συγγενείς είναι ουσιωδώς διάφορες, με τη δεύτερη να έχει κανονιστικό περιεχόμενο.

γ. Παραδοσιακό δίκαιο

Κατά την ερμηνευτική εκδοχή που ονομάζεται αμερικανική καθώς υποστηρίζεται στις ΗΠΑ, το βιοδίκαιο είναι απλώς ένα παραδοσιακό δίκαιο, το οποίο εφαρμόζεται σε νέα νομικά προβλήματα σχετικά με τις βιοϊατρικές επιστήμες⁵⁷. Επομένως, η καινοτομία του δεν έγκειται στην προσέγγιση αλλά μόνο στο ρυθμιζόμενο αντικείμενο. Ωστόσο, εύλογα έχει διατυπωθεί ο αντίλογος ότι το βιοδίκαιο αποτελεί ένα νέο κλάδο, ικανό να διανοίξει καινούριους ρυθμιστικούς περίγυρους, να ταυτοποιήσει καινές κατηγορίες από παράνομες βλάβες, να προμηθεύσει συνταγματική ισχύ σε πρωτοεμφανιζόμενα δικαιώματα του ατόμου, ονομαζόμενα με το νεολογισμό «bio-rights», και να δημιουργήσει περισσότερη βεβαιότητα για την αντιμετώπιση των νομικών συγκρούσεων της βιοϊατρικής⁵⁸.

Εξάλλου, η ηθική και η βιοηθική είναι τόσο στενά συνδεδεμένες με το δίκαιο που μερικές φορές μετέχουν επίσημα σε αυτό, ως δευτερογενής πηγή. Για παράδειγμα, μόλις τις τελευταίες δεκαετίες η διεξαγωγή πειραμάτων στις ανθρώπινες υπάρξεις έχει αποτελέσει αντικείμενο ρύθμισης στις εθνικές νομοθεσίες. Υπάρχουν περιπτώσεις εσωτερικού δικαίου, όπως αυτό της Ισπανίας, στις οποίες υφίσταται ρητή αναφορά στη Διακήρυξη του Ελσίνκι για την ιατρική έρευνα που αφορά ανθρώπους, ως σύνολο από ρυθμιστικές ηθικές αρχές, πράγμα που σημαίνει ότι αυτό το κείμενο έχει εμμέσως προαχθεί σε νομικό και επομένως έχει αποκτήσει υποχρεωτική διάσταση⁵⁹. Υπογράφηκε από την Παγκόσμια Ιατρική Ένωση στο Ελσίνκι το 1964 και έχει επικαιροποιηθεί σε διάφορες περιστάσεις, με τελευταία εκείνη στη Βραζιλία το 2013.

⁵⁷ E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 43.

⁵⁸ E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 43.

⁵⁹ C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 69.

Πρόκειται για την έβδομη αναθεώρηση, η οποία επέφερε τέσσερις ουσιώδεις μεταβολές στην προηγούμενη, ως προς την αντιστάθμιση των σχετικών με τη δοκιμή τραυμάτων, τη χρήση εικονικών φαρμάκων (πλασέμπο), την προστασία των ευπαθών ομάδων και τις προβλέψεις μετά τη δοκιμή⁶⁰.

Η έντονη ρυθμιστική κινητικότητα ως προς τη Διακήρυξη συνδέεται με ένα από τα χαρακτηριστικά του βιοδικαίου, εκείνο της ανάγκης για επικαιροποίηση. Πιο συγκεκριμένα, έχει επισημανθεί ότι το βιοδικαίο του εικοστού πρώτου αιώνα θα πρέπει να διακρίνεται από τα εξής ουσιώδη χαρακτηριστικά⁶¹:

- Άνοιγμα των επίσημων διαδικασιών νομοθέτησης και δικαστικής απόφασης και στην επιστήμη και στην ηθική,
- Περιοδική αναθεώρηση και επικαιροποίηση του περιεχομένου του βιοδικαίου με διάφορες χρονικά προσδιορισμένες μεθόδους (πχ. θέσπιση νομοθεσίας έκτακτης ανάγκης),
- Προσεκτικός χαρακτήρας, προσαρμοσμένος στην ιδιαιτερότητα κάθε ρυθμιζόμενου αντικειμένου, δηλαδή να αποδίδεται η δέουσα προσοχή στα ειδικά χαρακτηριστικά των ατομικών περιπτώσεων των ασθενών. Για παράδειγμα, κρίθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ιταλίας ως αντισυνταγματική η οικεία εθνική νομοθετική διάταξη που απαγόρευε τη δημιουργία ενός αριθμού εμβρύων μεγαλύτερου από αυτόν που ήταν αναγκαίος για μία μοναδική και ταυτόχρονη εμφύτευση, και σε κάθε περίπτωση όχι ανώτερου των τριών εμβρύων.

Εξάλλου, όσον αφορά τη φυσιογνωμία του βιοδικαίου στον εικοστό πρώτο αιώνα, επισημαίνεται ότι υφίσταται και μία πρόσφατη τάση για συστηματική σύνδεση αυτού του κλάδου με φαινόμενα που κατ' αρχάς φαίνονται ξένα προς το πεδίο του καθώς αυτά δεν διέπονται από ζωή, όπως αυτή συλλαμβάνεται εννοιολογικά από τη βιολογία. Σύμφωνα με τους οπαδούς του ανοίγματος του βιοδικαίου στη λεγόμενη «τεχνητή νοημοσύνη» και στις εφαρμογές της σε μηχανές όπως οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και τα ρομπότ, είναι σκόπιμη η υιοθέτηση μίας λειτουργικής ακαδημαϊκής προσέγγισης που να ενσωματώνει κατασκευάσματα που μπορούν να εκδηλώσουν λειτουργίες

⁶⁰ B.Shrestha, L. Dunn, *The Declaration of Helsinki on medical research involving human subjects: a review of seventh revision (Medical Education)*, Journal of Nepal Health Research Council, Vol. 17, No. 4 Issue 45 Oct-Dec 2019, p. 551.

⁶¹ C. Casonato, *The Essential Features of 21st Century Biolaw*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 87.

χαρακτηριστικές της ζωής. Για αυτή τη σημαντική διεύρυνση, προβάλλονται δύο λόγοι⁶². Ο πρώτος είναι ότι ήδη με τα παραδείγματα της γενετικής μηχανικής και, ιδίως, της συνθετικής βιολογίας, αποδεικνύεται ότι η φυσική ή τεχνητή ιδιοσυστασία οντοτήτων που εκδηλώνουν λειτουργίες ζωής δεν είναι σημαντικό στοιχείο. Ο δεύτερος και κυριότερος είναι ότι το βιοδίκαιο μελετά τη ρύθμιση των εκδηλώσεων της ζωής ενόψει των επιπτώσεών τους στην κοινωνική συμβίωση. Η τεχνητή νοημοσύνη και οι έξυπνες μηχανές αποτελούν εφαρμογές με απώτερο σκοπό την υποκατάστασή τους σε δραστηριότητες που προς το παρόν μόνον άνθρωποι είναι σε θέση να εκπληρώνουν. Πρόκειται λοιπόν για τη μελέτη υποκατάστατων του ανθρώπου, συνεπώς για κάτι που δεν αφορά απομιμήσεις λειτουργιών της ζωής γενικά αλλά ειδικά ξεχωριστών νοητικών λειτουργιών, χαρακτηριστικών έως σήμερα της νευροφυσιολογίας του ανθρώπινου είδους.

IV. Το ζήτημα του αυτόνομου χαρακτήρα του βιοδικαίου ως κλάδου του δικαίου

Η θέση ότι το βιοδίκαιο είναι αυτοτελής κλάδος δεν φαίνεται να αποτελεί το τέλος της σχετικής θεωρητικής αναζήτησης αλλά μάλλον την αρχή, ιδιαίτερα δεδομένου ότι στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία είθισται να χρησιμοποιείται η ίδια λέξη, και πιο συγκεκριμένα στα αγγλικά η λέξη «autonomous», με δύο έννοιες. Η μία από τις δύο είναι γενική, και συνίσταται στην αυτοτέλεια, και η άλλη είναι ειδικότερη και έγκειται στην αυτονομία. Ειδικότερα, υπάρχει η άποψη ότι το βιοδίκαιο δεν είναι απλώς αυθύπαρκτο αλλά και αυτόνομο έναντι των κλασικών, αυτόνομων νομικών πειθαρχιών (αστικό δίκαιο, ποινικό δίκαιο, διοικητικό δίκαιο, εργατικό δίκαιο, φιλοσοφία του δικαίου κλπ.), μολονότι κατ' ανάγκη είναι συνδεδεμένο με αυτές, ενώ η γνώση η οποία είναι οικεία σε αυτές πρέπει να είναι ενσωματωμένη σε αυτό⁶³. Ως δικαιολογητική βάση προβάλλεται ο διακλαδικός χαρακτήρας της προσέγγισης του βιοδικαίου από τους ειδικούς, ο οποίος καταχρηστικά θα μπορούσε να αποκληθεί και «διεπιστημονικός», πράγμα που δεν είναι έγκυρο στο μέτρο που οι κλάδοι αφορούν την ίδια επιστήμη, δηλαδή τη νομική. Συναφώς με το ζήτημα της διεπιστημονικότητας παρατηρείται ότι είναι αναγκαίο να προσεγγίζει κανείς βασικές ιατρικές, βιολογικές

⁶² Βλ. Τ. Βιδάλης, *Βιοδίκαιο Δεύτερος τόμος: από τη βιοποικιλότητα στις έξυπνες μηχανές*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σσ. 205-206.

⁶³ C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 61.

και τεχνικές γνώσεις, ως μία αναγκαία προϋπόθεση για μία ακριβή ταυτοποίηση και προσέγγιση καθώς και για μία κατάλληλη νομική μεταχείριση των ανακυπτόντων προβλημάτων⁶⁴.

Οι υποστηρικτές της αυτονομίας του βιοδικαίου θεωρούν ότι αυτή δεν εμποδίζεται από το γεγονός ότι ο κλάδος αυτός δεν αποτελεί καθόλου (ή αποτελεί σε περιορισμένη έκταση) αντικείμενο ανεξάρτητης διδασκαλίας⁶⁵. Ωστόσο, ήδη αυτή η παραδοχή συνιστά ομολογία διδακτικής ανεπάρκειας, η οποία πάντως από μόνη της δεν αποκλείει την αυτονομία. Είναι κατ' αρχάς σπάνιο, αν όχι και ελαφρώς παράδοξο, να υποστηρίζεται η αυτονομία ενός κλάδου για τον οποίο δεν υπάρχει ορισμένη ειδικότητα νομικών επιστημόνων, βασισμένη κατ' αρχάς σε σχετικές ειδικές σπουδές.

Επιπλέον, εκφράζεται η θέση ότι δεν αποτελεί πρόβλημα ότι τα εννοιολογικά θεμέλια του βιοδικαίου εισάγονται από τις παραδοσιακές βασικές νομικές πειθαρχίες, διότι αυτό αποστασιοποιείται και διακρίνεται από εκείνες, και λόγω του ειδικού σκοπού της μελέτης του και ενόψει της δικής του μεθοδολογίας, δεδομένου ότι αντιστοιχεί σε μία περιεκτική νομική προσέγγιση⁶⁶. Το βιοδικαίο έχει μεικτό περιεχόμενο, αποτελώντας σύνθετο διακλαδικό δίκαιο. Η διακλαδικότητα αυτή αφορά και άλλους σύγχρονους κλάδους του δικαίου – το δίκαιο της πληροφορικής ή το δίκαιο του περιβάλλοντος – ενώ τα όρια του βιοδικαίου δεν είναι ευδιάκριτα με εκείνα του ιατρικού δικαίου ή του δικαίου της υγείας καθώς και της ιατρικής δεοντολογίας, τουλάχιστον ως προς ορισμένες θεματικές οι οποίες αποτελούν κοινούς τόπους, όπως είναι η συναίνεση στην ιατρική πράξη⁶⁷. Με άλλα λόγια, το βιοδικαίο δεν εξαντλεί το περιεχόμενό του στο δημόσιο δίκαιο αλλά περιλαμβάνει και κανόνες του ιδιωτικού, πράγμα άλλωστε που ισχύει και στην περίπτωση του ιατρικού δικαίου, με το οποίο βρίσκεται σε σχέση επαλληλίας. Εκτιμάται ότι κατ' αρχάς πληρέστερη αποβαίνει η σύγκριση του

⁶⁴ C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 64.

⁶⁵ C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 64.

⁶⁶ C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, pp. 64-65.

⁶⁷ Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδικαίο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 191.

βιοδικαίου με το δίκαιο της υγείας παρά με το ιατρικό δίκαιο, δεδομένου ότι το υγειονομικό δίκαιο εφαρμόζεται ευρύτερα στις πράξεις που σχετίζονται με την υγεία, όπως η συσκευασία των τροφίμων, κατά τρόπο παρόμοιο με τη βιοηθική η οποία σύμφωνα με τα προαναφερθέντα περιλαμβάνει όχι απλώς τη βιοϊατρική ηθική αλλά και την περιβαλλοντική ηθική. Το δίκαιο της υγείας όχι απλώς εκπορεύεται από τους παραδοσιακούς κλάδους της δογματικής του δικαίου και εμπλουτίζεται υπό την επίδρασή τους αλλά είναι και εξελικτικό⁶⁸, συνεπώς συγκρίσιμο και κατά τούτο με το βιοδίκαιο.

Σε κάθε περίπτωση, εκτιμάται ότι είναι ορθή η θέση ότι ένας αυτόνομος κλάδος δεν αποκλείεται να έχει κατά το μάλλον ή ήττον μεικτό νομικό περιεχόμενο. Αυτή είναι η περίπτωση του ναυτικού δικαίου, παραδοσιακά διαιρούμενου σε δημόσιο και ιδιωτικό ναυτικό δίκαιο. Αυτή η ύλη κατά την ορθότερη άποψη είναι αυτόνομη⁶⁹, αν και υπάρχει έντονη σχετική διχογνωμία.

V. Σύγκριση του βιοδικαίου με το εργατικό δίκαιο

Η σύγκριση του βιοδικαίου με το ναυτικό δίκαιο μπορεί να συμπληρωθεί με την αντιπαραβολή του με το εργατικό δίκαιο. Ο κλάδος αυτός έχει μία έντονα δυαδική διάσταση, καθώς αποτελείται από το ατομικό εργατικό δίκαιο (αυτονομημένο από το αστικό δίκαιο) και από μία νεότερη, συμμετρική της πρώτης, υποειδικότητα, το συλλογικό εργατικό δίκαιο. Αν η πρώτη συνιστώσα παρουσιάζει σημαντικές ιδιαιτερότητες έναντι του κλασικού ιδιωτικού δικαίου, όπως η θεσμοθετημένη ανισότητα μεταξύ των αντισυμβαλλομένων στη σύμβαση εξαρτημένης εργασίας, η δεύτερη είναι ούτως ή άλλως μία ιδιόρρυθμη ύλη, η οποία χαρακτηρίζεται από διάφορα στοιχεία που προσιδιάζουν στο δημόσιο δίκαιο. Ενδεικτικά αναφέρονται ο ρυθμιστικός ρόλος του Υπουργού Εργασίας στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις, οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας ως κανονιστικό συμπλήρωμα των τυπικών - ουσιαστικών νόμων και οι μηχανισμοί μεσολάβησης και διαιτησίας από δημόσιους φορείς.

Οι ρυθμίσεις του βιοδικαίου είναι *prima facie* μάλλον άσχετες με τις εργατικές δεδομένου ότι ρυθμίζουν διαφορετικά είδη εννόμων σχέσεων (κύκλος της ζωής, εξαρτημένη εργασία). Ωστόσο, στην πραγματικότητα αυτά τα σύνολα είναι επιδεκτικά

⁶⁸ Α. Μανιάτης, *Δίκαιο Μονάδων Υγείας και Πρόνοιας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σ. 24.

⁶⁹ Βλ. Α. Maniatis, *Le Droit Maritime*, Neptunus E.revue, 2018, vol. 24, 2018/2.

σύγκρισης, και μάλιστα ως προς διάφορες παραμέτρους. Για παράδειγμα, έχουν στο επίκεντρό τους φυσικά πρόσωπα, τα οποία μοιράζονται το ρυθμιστικό πεδίο με άλλες κατηγοριοποιημένες από τη νομοθεσία οντότητες. Από τη μια πλευρά, το βιοδίκαιο εστιάζει κυρίως στα ανθρώπινα όντα αλλά και σε πράγματα, όπως η χλωρίδα και η πανίδα. Από την άλλη, το εργατικό δίκαιο αναφέρεται κυριότατα στα φυσικά πρόσωπα (ιδίως ως εργαζομένους αλλά και ως εργοδότες) αλλά έχει και ευρύτερη εφαρμογή, όπως στα νομικά πρόσωπα, λόγω χάρη υπό την ιδιότητά τους ως εργοδοτών.

Προεκτείνοντας αυτή τη θέση, επισημαίνεται ότι αμφότεροι οι κλάδοι εμφορούνται από μία λογική υπέρ των αδυνάτων. Για παράδειγμα, οι κανόνες του βιοδικαίου είναι ιδιαίτερα αφιερωμένοι στην προστασία της βιοποικιλότητας, των κυοφορουμένων ανθρώπων και των παιδιών, με εύλωτη την παιδοκεντρική προσέγγιση στα θέματα της Ι.Υ.Α. έναντι της ατομοκεντρικής προσέγγισης η οποία συνδέεται με τα ίδια τα ιατρικώς υποβοηθούμενα άτομα, όπως είναι η επίδοξη υποβοηθούμενη μητέρα⁷⁰. Το εργατικό δίκαιο έχει ως την κατεξοχήν θεμελιώδη του αρχή την προστασία του αδυνάτου, ο οποίος σε ατομικό επίπεδο είναι ο άνθρωπος ο οποίος παρέχει την εξαρτημένη εργασία του, υποκείμενος στο εργοδοτικό διευθυντικό δικαίωμα, και σε συλλογικό επίπεδο η εργατική τάξη. Χαρακτηριστικό σημείο τομής μεταξύ βιοδικαίου και εργατικού δικαίου, όσον αφορά αυτήν την κοινή αρχή τους είναι τα ανθρώπινα όντα τα οποία δεν είναι ενήλικα. Η προστασία μίας βιολογικά προσδιορισμένης ομάδας του πληθυσμού, όπως είναι οι ανήλικοι, αποτελεί προνομιακό ζήτημα προσέγγισης, ιδίως όσον αφορά το εργατικό δίκαιο, το οποίο άρχισε να βρίσκεται σε τροχιά γένεσης με τη θέσπιση σχετικών κανόνων. Πρώτα στην Αγγλία (1802), αργότερα στη Γερμανία (1839) και στη Γαλλία (1841) και ύστερα σε άλλες χώρες είδαν το φως οι πρώτες διατάξεις της εργατικής νομοθεσίας, που περιόριζαν σε δώδεκα τις ώρες εργασίας των ανηλίκων και απαγόρευαν την απασχόλησή τους τη νύχτα⁷¹. Το βιοδίκαιο διασφαλίζει ιδιαίτερα την προστασία των ανηλίκων (ή και γενικότερα των νέων γυναικών μέχρι ενός ηλικιακού ορίου, όπως ως προς το επιτρεπτό του ρόλου της κυοφόρου στο πλαίσιο της ΙΥΑ με τη μέθοδο της παρένθετης μητρότητας) αλλά επεμβαίνει σε καίριο βαθμό και στην ίδια τη δημιουργία και στη συνέχιση της ύπαρξης της μη γεννημένης ανθρώπινης ζωής, πράγμα που κατ' αρχάς δεν επαληθεύεται στο εργατικό δίκαιο.

⁷⁰ Βλ. Α. Μανιάτης, *Η εγγύηση της παρένθετης μητρότητας*, Ιατρικό Δίκαιο, 22 Ιανουαρίου, 2021.

⁷¹ Α. Καρακατσάνης, *Ατομικό Εργατικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα - Κομοτηνή 1990, σ. 27.

Επίλογος

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι παρατηρείται μία σταδιακή ανάπτυξη σε γλωσσικό και σε ακαδημαϊκό επίπεδο της βιοηθικής. Αν στην τρίτη δεκαετία του εικοστού αιώνα έλαβε χώρα για πρώτη φορά η γένεση του όρου «βιοηθική» στα γερμανικά, περίπου μισό αιώνα μετά γεννήθηκε ένας άλλος όρος, ο οποίος σημαίνει αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το alter ego της βιοηθικής, στο κατεξοχήν κανονιστικό πεδίο.

Πρόκειται για τη λέξη «βιοδίκαιο» στα αγγλικά, η οποία δεν άργησε να αποκτήσει τις ανάλογες γλωσσικές της εκδοχές στα γερμανικά και σε άλλες γλώσσες ενώ ο σχετικός ορολογικός πειραματισμός δεν φαίνεται να έχει ολοκληρωθεί, για παράδειγμα στην ελληνική γλώσσα. Η αίγλη της βιοηθικής είναι κεντρική και μάλιστα αυτή η πειθαρχία έχει αποκτήσει οικουμενική λάμψη, μέσα από τη μοντέρνα, προκεχωρημένη θεματική περιοχή της παγκόσμιας βιοηθικής. Εμβληματική απόδειξη της ύπαρξης αυτής της επίκαιρης υποειδικότητας αποτελεί η Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, της ΟΥΝΕΣΚΟ, του 2005. Το γεγονός ότι σε ένα κείμενο νομικής φύσεως, έστω και αν αυτό αποτελεί περίπτωση ηπίου δικαίου, γίνεται ρητή αναφορά στη βιοηθική και στο πεδίο της δεν πρέπει να θεωρείται ούτε ως εσφαλμένο ούτε ως ανακριβές, παρά τις επικρίσεις της θεωρίας⁷². Στην πραγματικότητα βιοηθική και βιοδίκαιο έχουν κατά βάση κοινό θεματικό πεδίο ενώ η βιοηθική έχει μεγαλύτερη παράδοση και ευρύτερη αναγνωρισιμότητα, ως όρος και έννοια από το βιοδίκαιο. Ωστόσο, εφόσον υπάρχει πράγματι αυτή η ηλικιακή υπεροχή, είναι μάλλον πολύ μικρή, στο μέτρο κατά το οποίο λαμβάνεται υπόψη και η προκαταρκτική περίοδος της ιστορίας του βιοδικαίου. Είναι αξιοσημείωτο ότι εκείνη η περίοδος απέβη καθοριστική για αυτόν τον κλάδο, κατά πρωτότυπο τρόπο κυρίως όσον αφορά τις σχετικές δημόσιες διαδικασίες (αρχή της προφύλαξης, επιτροπές ηθικής...).

Η βιοηθική επιδρά θετικά στο βιοδίκαιο, και επειδή αποτελεί ένα διεθνές «brand name» και δεδομένου ότι ορισμένα κείμενά της στο πλαίσιο διαφόρων εννόμων τάξεων αποτελούν δευτερογενείς πηγές του δικαίου. Παρόμοιες παρατηρήσεις αρμόζουν και για το ρόλο του δεύτερου σε σχέση με την πρώτη, ιδιαίτερα στην τρέχουσα, δραματική κρίση της πανδημίας με επιτακτική την ανάγκη της ύπαρξης αποδοτικών

⁷² C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 71.

υποχρεωτικών κανόνων έκτακτης ανάγκης, με αποτέλεσμα να προκύπτει μία προηγμένη ώσμωση.

Εξάλλου, εκτιμάται ότι η προβληματική για την ενδεχόμενη αυτονομία του βιοδικαίου δεν είναι άσκοπη. Αυτή η διεργασία εμβάθυνσης συμβάλλει στον εμπλουτισμό της έρευνας στο πλαίσιο της γενικής θεωρίας του δικαίου, όπως αποδείχθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης όσον αφορά το ειδικότερο ζήτημα της σύγκρισης του νεοπαγούς φαινομένου του βιοδικαίου με το κλασικό του εργατικού δικαίου. Οι δύο κλάδοι δεν είναι απλώς ανθρωποκεντρικοί αλλά εμφορούνται από τη θεμελιώδη αρχή της προστασίας του αδυνάτου, με έμφαση στην παιδοκεντρική προσέγγιση, πράγμα το οποίο δεν έχει ερευνηθεί. Συγγενής με την προβληματική για την αυτονομία του βιοδικαίου είναι και η νέα, σημαντική τάση της οικείας θεωρίας για άνοιγμα στην τεχνητή νοημοσύνη. Σε κάθε περίπτωση, η προσέγγιση της θέσπισης και της εφαρμογής του βιοδικαίου αποβαίνει ιδιαίτερα χρήσιμη για τη μελέτη του ευρύτερου δικαιοκτικού και θεσμικού συστήματος, με εμβληματικό παράδειγμα το φαινόμενο των ανεξάρτητων διοικητικών αρχών και άλλων κρατικών οργάνων που επιδεικνύουν μία σημαίνουσα παρέμβαση σε αυτό το πεδίο.

Το βιοδίκαιο είναι ένα νέο δίκαιο, με την αναζήτηση σχετικών νέων «δικαίων», δηλαδή δικαιωμάτων, να αποτελεί πρόκληση για το μέλλον.

Βιβλιογραφία

1. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 185.
2. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 67.
3. J. Hage, *I. Foundations*, in J. Hage, B. Akkermans (Eds), *Introduction to Law*, Springer International Publishing Switzerland, 2014, p. 3.
4. Α. Μανιάτης, *Δίκαιο και ηθική κατά τη Φιλοσοφία του Δικαίου*, Φιλοσοφείν: επιστήμη, εύνοια, παρηρησία, Ιούνιος 2020 (22), σσ. 224-225.
5. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 186-187.
6. Α. Μανιάτης, *Δίκαιο και ηθική κατά τη Φιλοσοφία του Δικαίου*, Φιλοσοφείν: επιστήμη, εύνοια, παρηρησία, Ιούνιος 2020 (22), σ. 225.
7. Τ. Γκαράνη-Παπαδάτου, Β. Βελονάκη, 27. *Δημόσια Υγεία και Βιοηθική: η περίπτωση της δημοσιοποίησης προσωπικών στοιχείων οροθετικών γυναικών*, Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη, Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική. Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος*, Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης Broken Hill Publishers Ltd, 2014, σ. 395.

8. P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. vii.
9. Τ. Βιδάλης, *Βιοηθική και δίκαιο: το πρόβλημα της ρύθμισης*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθν. 2002, σ. 112.
10. Τ. Βιδάλης, *Βιοηθική και δίκαιο: το πρόβλημα της ρύθμισης*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθν. 2002, σ. 113.
11. C. Casonato, *The Essential Features of 21st Century Biolaw*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 80.
12. Α. Μανιάτης, *Παγκόσμια βιοηθική*, Qualex, 2021.
13. P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. viii.
14. P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. viii.
15. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 182.
16. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 182-183.
17. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *Ηθική και βιοηθική*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθν. 2002, σ. 6.
18. F. Jahr, *Bio-Ethik : Eine Umschau über die ethischen Beziehungen des Menschen zu Tier und Pflanze*, Kosmos. Handweise für Naturfreunde, 24, 2-4.
19. N. S. Lima and J. J. Michel Fariña, *Fritz Jahr's bioethical concept and its influence in Latin America: an approach from aesthetics*, JAHR, Vol. 2, No. 4, 2011, p. 566.
20. D. Borrillo, *Bioéthique*, Dalloz, 2011, p. 1.
21. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *Ηθική και βιοηθική*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθν. 2002, σ. 9.
22. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *Ηθική και βιοηθική*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθν. 2002, σ. 8.
23. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *Ηθική και βιοηθική*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 8-9: 'Ανοιξη – Φθν. 2002, σ. 9.
24. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 184.
25. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 184.
26. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 184.
27. T. Beauchamp, *A Defense of Universal Principles in Biomedical Ethics*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 6.
28. T. Beauchamp, *A Defense of Universal Principles in Biomedical Ethics*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 3.
29. Α. Μανιάτης, *Βιοηθική και δίκαιο*, Πεμπτουσία, 11 Ιανουαρίου 2021, σ. 4.
30. Α. Μανιάτης, *Βιοηθική και δίκαιο*, Πεμπτουσία, 11 Ιανουαρίου 2021, σ. 8.
31. L. Palazzani, *Biolaw*, in: H. ten Have (Editor), *Encyclopedia of Global Bioethics*, Springer, Cham, 2014, p. 1.
32. P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. viii.
33. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 61.

34. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 61.
35. L. Palazzani, *Biolaw*, in: H. ten Have (Editor), *Encyclopedia of Global Bioethics*, Springer, Cham, 2014, p. 1.
36. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 61.
37. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 189-190.
38. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 177.
39. Α. Μανιάτης, *Παγκόσμια βιοηθική και επιτροπές ηθικής*, *Digesta*, 2020.
40. Βλ. Α. Μανιάτης, *Δίκαιο Τηλεπικοινωνιών*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2005, σ. 87.
41. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 188.
42. R. Andorno, *Global bioethics at UNESCO: in defence of the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights*, *Journal of Medical Ethics*, 2007 Mar; 33(3), pp. 150-154.
43. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 183.
44. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 188-189.
45. D. Borrillo, *Bioéthique*, *Dalloz*, 2011, p. 19.
46. D. Borrillo, *Bioéthique*, *Dalloz*, 2011, pp. 19-20.
47. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 171, 189, 193.
48. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σσ. 171, 189, 193.
49. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 192.
50. Α. Μανιάτης, *Δίκαιο Μονάδων Υγείας και Πρόνοιας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2009, σ. 128.
51. E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 45.
52. E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 45.
53. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 191.
54. E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 42.
55. E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 43.
56. E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 42.

57. E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 43.
58. E. Valdés, *Towards a New Conception of Biolaw*, in P. Singer, *Foreword*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 43.
59. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 69.
60. B. Shrestha, L. Dunn, *The Declaration of Helsinki on medical research involving human subjects: a review of seventh revision (Medical Education)*, Journal of Nepal Health Research Council, Vol. 17, No. 4 Issue 45 Oct-Dec 2019, p. 551.
61. C. Casonato, *The Essential Features of 21st Century Biolaw*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 87.
62. Τ. Βιδάλης, *Βιοδίκαιο Δεύτερος τόμος: από τη βιοποικιλότητα στις έξυπνες μηχανές*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σσ. 205-206.
63. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 61.
64. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 64.
65. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 64.
66. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, pp. 64-65.
67. Μ. Μητροσύλη, *Η μετάβαση από τη βιοηθική στο βιοδίκαιο*, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 20: Φθινόπωρο 2008, σ. 191.
68. Α. Μανιάτης, *Δίκαιο Μονάδων Υγείας και Πρόνοιας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σ. 24.
69. Α. Maniatis, *Le Droit Maritime*, Neptunus E.revue, 2018, vol. 24, 2018/2.
70. Α. Μανιάτης, *Η εγγύηση της παρένθετης μητρότητας*, Ιατρικό Δίκαιο, 22 Ιανουαρίου, 2021.
71. Α. Καρακατσάνης, *Ατομικό Εργατικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα - Κομοτηνή 1990, σ. 27.
72. C. M. Romeo Casabona and S. Romeo Malanda, *Approach to Biolaw as an Autonomous Juridical Discipline*, in E. Valdés, J. A. Lecaros (Eds), *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century. Building Answers for New Questions*, Springer, 2019, p. 71.